

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΒΛΑΧΟΥ
ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

**ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΚΡΑΤΙΑ.
ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΘΕΩΡΙΑ
ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.**

ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΚΡΑΤΙΑ. ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

I

Το κύριο χαρακτηριστικό τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων κατὰ τὸν αἰῶνα πού ἐπακολούθησε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789, εἶναι ἡ ἐντυπωσιακὴ ὑποστολή τους στὴν κλίμακα τοῦ κράτους καὶ τῆς κρατικῆς ἰδεολογίας. Ἐκτός ἀπὸ «φυσικά», καὶ ὡς τέτοια «ἀπαραβίαστα» καὶ «ἀναπαλλοτριώτα», τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἐλευθερίες, γιὰ νὰ εἶναι «θετικά», δηλαδὴ ἔμπρακτα γιὰ τὸ ἄτομο, καὶ ἀντικειμενικῶς ὑπαρκτά γιὰ τὴν ἐννομη τάξη, προϋπέθεταν ἐφεξῆς κάτι περισσότερο ἀπὸ μία ἀπλὴ «διακήρυξη»: χρειάζονταν τὴ συγκεκριμένη, τυπικὰ ἐγκυρη νομικὴ ἀναγνώριση καὶ κατοχύρωση ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Ἐκτός ἀπὸ «ἀνθρώπινα», τὰ θεμελιώδη δικαιώματα μετατρέπονταν σὲ «δημόσια» καὶ ἐντάσσονταν στὴν κατηγορία τῶν λεγομένων «ὑποκειμενικῶν δημοσίων δικαιωμάτων». Τὸ πρόβλημα τῆς ἰσχύος τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων μετατοπιζόταν, τελικὰ, ἀπὸ τὸν ἀναπεπταμένο ὀρίζοντα τῆς πολιτικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ φιλοσοφίας στὴς πολὺ λεπτεπίλεπτες ἀλλ' ἀκόμη πιὸ πολὺ τυπολογικῆς θεωρίες περὶ τοῦ «κράτους δικαίου». Ἡ ἰδεολογικὴ πρόδεση τῶν τελευταίων στὸ θεώρημα τῆς κρατικῆς κυριαρχίας δὲν ἀφῆνε, ὅπωςδὴποτε, κανένα περιθώριο στὴν ὑπόθεση τῆς ὑπερθετικῆς, κατὰ τὸ φυσικὸ — ὁμοιόμορφο ἢ διαφορικὸ κατὰ τόπους καὶ ἐποχὰς τῆς ἱστορίας — δίκαιο τῆς νομικῆς θεωρίας τῶν δύο περασμένων αἰώνων. Ὅπως ἔγραφε ἓνας γερμανὸς φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ἀμέσως μετεπαναστατικῶν χρόνων «κάθε δίκαιο εἶναι κρατικὸ δίκαιο». Ἐπίσης τὸ παράδοξο ἂν, στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, οἱ θεωρητικοὶ τοῦ Δικαίου δὲν βρῆκαν τίποτε καλλίτερο γιὰ νὰ ἐπιστηρίζουν τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπὸ τὴ νομικὰ καὶ οὐσιαστικὰ παράλογη ἰδέα τοῦ «αὐτοπεριορισμοῦ τοῦ κράτους».

Τὸ ἔαν καὶ κατὰ πόσο οἱ ἀντιλήψεις αὐτῆς τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ μποροῦν νὰ ἀνθῆξουν στὴν ἐπιστημονικὴ κριτικὴ, θὰ προκύψει, ὅπως ἐλπίζω, ἀπὸ

---

1. Ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι τοῦ J. - G. Fichte, ὁ ὁποῖος προσπάθησε ὡστόσο νὰ ξεπεράσῃ τὸν κλοιὸ τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ. Βλ. τὴ μελέτη μου: «Dialectique de la liberté et dépérissement de la contrainte chez Fichte», *Archives de Philosophie du Droit*, No 8, 1963, σελ. 75 ἑπ.

τις αναπτύξεις που ακολουθούν. Έκείνο που πρέπει να τονιστή από τώρα, είναι, ότι, στην πρακτική του φιλελεύθερου άτομοκεντρικού κράτους τα δικαιώματα, είτε αποκαλούνται είτε όχι «θεμελιώδη», «άτομικά», «άνθρώπινα» ή κάτι ανάλογο, είχαν πάψει όπωσδήποτε να λειτουργούν ως γνήσια δικαιώματα του ατόμου, υπό την απλή αλλά καθολική ιδιότητά του ως άνθρωπου. Άλλοτε δυνάμει ρητών συνταγματικών διατάξεων και άλλοτε με τη γνωστή επιφύλαξη της «ρυθμίσεως» από το νόμο, είχαν περιοριστεί, τις περισσότερες φορές, υπέρ των υπηκόων — ή των «πολιτών». Άλλα και πέρα από αυτόν τον τυπικό και άμεσο περιορισμό, ή παρουσία των δικαιωμάτων λειτουργούσε στην πράξη προς όφελος όρισμένων μόνον κοινωνικών κατηγοριών, εκείνων ακριβώς που λόγω θέσεως, πλούτου ή παιδείας ήταν πραγματικά φορείς δικαιωμάτων και ελευθεριών. Για τους πολλούς, αντί να σημαίνει ένισχυση ή διεύρυνση της προστασίας, ή αναγωγή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο επίπεδο αποκλειστικά του κρατικού θεσμού και του κρατικού θετικού δικαίου, δέν έκανε τίποτε άλλο από το να επιβεβαιώνει την ουσιαστική απόσπέρηση των ευχερειών που παρέχονται στον άνθρωπο, από τη φύση ή τον πολιτισμό, για να αναπτύξει την προσωπικότητά του και να εξασφαλίσει την ευδαιμονία του. Δέν πρέπει να λησμονείται, τέλος, ότι ουδιώδεις ελευθερίες, όπως ή ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, ή ελευθερία του στοχασμού και του τύπου, τά δικαιώματα της συναθροίσεως και συνεταιρισμού απέτέλεσαν, καθ' όλον τον δέκατον ένατον αιώνα αλλά και στις αρχές του είκοστου, αντίκειμενο όχι μόνο περιορισμών, νομοθετικής ή διοικητικής φύσεως, αλλά και πραγματικών καθολικών απαγορεύσεων. Μπορεί σήμερα να λεχθή, χωρίς επιφύλαξη ή δισταγμό, ότι όλες οι παραπάνω πρακτικές οδηγούν σε αντίληψεις και συμπεράσματα εκ διαμέτρου αντίθετα προς τις διακηρύξεις των δικαιωμάτων ως «φυσικών», «άπαραγράπτων» και «άπαραβιάστων» ιδιοτήτων του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους μιάς άνοικτης, πανανθρώπινης πολιτιστικής κοινότητας.

Δέν υπάρχει, σήμερα, καμία άμφιβολία ότι τόσο το παλαιότερο θεωρητικό σύστημα των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου όσο και το νεώτερο σύστημα του νομικού θετικισμού έχουν ξεπεραστεί από τα πράγματα.

Οί συνθήκες που έδημιούργησε ο προχωρημένος βιομηχανικός πολιτισμός και, στη συνέχεια του, ο σημερινός μετα-βιομηχανικός τρόπος διαβίσεως, έπρόβαλαν έντελώς νέες καταστάσεις και προβλήματα. Είναι χρήσιμο να περιγραφούν, εδώ, συνοπτικά οι κυριότερες από αυτές τις μεταβολές.

Κατά το μέτρο που επεκαλείτο τά δικαιώματα του ανθρώπου σαν εμπόδια και φραγμούς κατά των επεμβάσεων της εξουσίας στην κοινωνική ζωή των ατόμων, το Φυσικό Δίκαιο είχε θέσει ως βάση των πολιτικών κοινωνιών την αρχή της κοινωνικής άυτονομίας, της άυτορρυθμίσεως δηλαδή των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων χωρίς εξουσιαστικές επεμβάσεις των κρατικών όργάνων. Η διάκριση κράτους και κοινωνίας απέτελεσε την ευρύτερη θεωρητική ύποδομή των έν λόγω φιλοσοφικών κατασκευών, διάκριση που παρέλαβε για λογαριασμό του και ο νομικός θετικισμός, κατά το μέτρο ειδικότερα που

ἀνήγαγε σὲ ὑψιστο νομικὸ ἀξίωμα τὴν ἐλευθερία τῶν συμβάσεων καὶ ἐθεώρησε ὡς ἀπρόσφορες τὶς κρατικὲς παρεμβάσεις στὸν τομέα τῶν ἰδιωτικῶν συμβολαίων. Ἡ θεωρία τοῦ «κράτους νυκτοφύλακα» εἶναι γνωστὴ σὲ ὄλους ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθῇ ἐδῶ.

Ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως, ἡ κοινωνικὴ αὐτονομία τῆς φιλελεύθερης περιόδου, μαζί με ὀλόκληρο τὸ σύστημα τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, δὲν ἐλειτούργησαν παρὰ μόνο πρὸς ὄφελος τῆς ἀστικῆς μειοψηφίας καὶ ὑπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἀναφέρθηκαν.

Οἱ ἐσωτερικὲς, οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς κρίσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἔφεραν ὥστόσο σιγά-σιγά στὸ προσκῆνιο, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, τὸν αὐξανόμενο παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὴν προοδευτικὴ ὁμαδοποίηση καὶ διαφοροποίηση τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων, με τὴ δημιουργία μεγάλων οἰκονομικῶν μονάδων, ὀλοένα καὶ περισσότερο συνειδητῶν καὶ ἐνεργῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ στρωματώσεων, καθὼς καὶ ἀντιστοίχων διαφοροποιήσεων στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεολογιῶν. Ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων προέκυψε, τελικὰ, ἓνας νέος τύπος κρατικῆς ἐξουσίας καὶ μία νέα μορφή κοινωνίας καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

Οἱ μεταβολὲς ποὺ ἐπῆλθαν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐξουσίας συνοψίζονται στὴν ἔννοια τοῦ «διοικητικοῦ κράτους», τοῦ κράτους ποὺ προέκυψε διὰ μέσου δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ ἀναριθμῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐντάσεων σὲ ὄλη τὴν ἔκταση τῆς ὑδρογείου. Ἡ σύγχρονη αὐτὴ μορφή κρατικῆς ὀργανώσεως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διόγκωση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς γραφειοκρατίας καὶ ἀπὸ τὸν μονομερῆ, συγκεντρωτικὸ χαρακτήρα τῶν διοικητικῶν ἐπεμβάσεων στοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ὑπάρξεως. Ὁ ἐμπειρισμὸς χαρακτηρίζει τὴν ὄλη του δραστηριότητα. Χωρὶς νὰ διαχωρίζη τὸν ἑαυτὸ του τυπικά, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ φιλελευθέρου ἀτομοκεντρικοῦ κράτους, τὸ «διοικητικὸ κράτος» ἐπικάθηται ἐπάνω στὴν κοινωνία σὰν ἓνα ξένο σῶμα. Μπορεῖ νὰ τὸ θεωρήσῃ κανεὶς ὡς μία ἀνώμαλη ἐκβλάστηση παρὰ σὰν ἓνα γνήσιο μηχανισμό ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως. Βρίσκεται, ὅπως ὀδηγῶτε, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς δομὲς καὶ τὴν ἰδεολογία τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν τοῦ σημερινοῦ κόσμου.

Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει, πράγματι, κατὰ τρόπο λίγο ἢ πολὺ ὁμοιόμορφο καὶ μόνιμο τὶς ἐν λόγῳ κοινωνίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη μορφή τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, εἶναι ἡ ἐμφάνιση ἢ ἡ διεύρυνση πολυεδρικῶν οἰκονομικο-τεχνικῶν καὶ πολιτιστικῶν δεδομένων ἢ καταστάσεων, ἐπάνω καὶ πέρα ἀπὸ τὸν μονολιθικὸν χαρακτήρα τῶν συγκεντρωτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ διοικητικοῦ κράτους, ἐνῶ παράλληλα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ καὶ διαδοθεῖ, σὲ ὄλη τὴν ἔκταση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὀλοένα καὶ περισσότερο ἔντονες προσωποκρατικὲς ἀντιλήψεις. Ὅπως ἔχω σημειώσῃ ἄλλοῦ, «ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ὕψη τοῦ κρατοῦντος πολιτειακοῦ καθεστώτος, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἄτομο δὲν ἐμφανίζεται ἐφεξῆς, σὲ καμμία ἀπὸ τὶς μετα-βιομηχανικὲς κοινω-

νίες, κάτω από το πρίσμα της παλαιᾶς δογματικῆς ἀντιθέσεως «ἀτομοκοινωνία» ἢ «ἀτομο-κράτος», ὅπως τὸ εἶχε ἐπιβάλει σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ στὴν πολιτικὴ σκέψη ἢ ἀτομιστικὴ θεωρία τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα. Τὸ ἀτομο προβάλλεται μᾶλλον σήμερα παντοῦ σὰν μία ξεχωριστὴ ὄντοτητα ποῦ ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ κινεῖται ἀνάμεσα σὲ πολυπλόκους, διαρκῶς ἀνανεούμενους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς, ὀργανώσεις καὶ ὁμάδες, τῶν ὁποίων ἡ δράση ἄλλοτε συγκλίνει καὶ ἄλλοτε προσλαμβάνει διάφορες καὶ ποικίλες συναγωνιστικὲς μορφές. Ἀληθινά, ἐκεῖνο ποῦ χαρακτηρίζει βαθύτερα, πληρέστερα, ὀργανικότερα τὸν σύγχρονο μετα-βιομηχανικὸ πολιτισμὸ εἶναι ἡ ὁμαδοποίηση καὶ ταυτόχρονα ἢ ἔντονη διαφοροποίηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, κατὰ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ γενικὸ συμφέρον δὲν ταυτίζεται ἀσφαλῶς οὔτε μὲ τὸ ἀριθμητικὸ σύνολο τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων, οὔτε μὲ τὸ ἀφηρημένο καθολικὸ συμφέρον τῆς ὀλότητος ἢ τοῦ κράτους. Τὸ γενικὸ συμφέρον ἐμφανίζεται μᾶλλον, σήμερα, σὰν μία δυναμικὴ, συνεχῶς μεταβαλλόμενη σύνθεση διαφοροποιημένων συμφερόντων ἀτόμων, ὁμάδων, τάξεων, κοινωνικῶν κατηγοριῶν, ἐλευθέρων σωματείων, συνδικάτων, ἐνώσεων, ἰδιωτικῶν, δημοσίων, ἔθνικῶν ἢ διεθνικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἐταιρειῶν, στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προστεθοῦν ἀκόμη τοπικοὶ διαφορισμοί, μειονότητες, ὑπερεθνικοὶ ὀργανισμοὶ καὶ συμφέροντα κάθε λογῆς. Τὸ καινούργιο, ἀνανεωτικὸ στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ μας, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση οἰκονομικο-τεχνικῶν ἐξελίξεων — ἀλλ' ὄχι μόνον αὐτῶν — δὲν εἶναι οὔτε ἡ εἴσοδος τῶν μαζῶν στὴν καθολικὴ ψηφοφορία οὔτε οἱ ἀμφισβητούμενες, ἄλλωστε, ἐπιπτώσεις τῆς «ἀφθονίας», ἀλλ' ἡ διάσπαση τῆς ἐννοίας τοῦ «γενικοῦ συμφέροντος» καὶ, συνεπῶς, καὶ τοῦ κράτους ὡς φορέα τοῦ ἐνιαίου συλλογικοῦ συμφέροντος. Ἡ ἐποχὴ μας βρίσκεται ἔτσι καὶ πάλι ἐμπρὸς στὸ ἴδιο δίλημμα ποῦ εἶχε ἀντιμετωπίσει ὁ Rousseau, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῆ νὰ τὸ λύσῃ σήμερα κατὰ τὴν ἰδέα τοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*, καταργώντας δηλαδὴ τὶς «ἐνδιάμεσες ἐξουσίες» καὶ τὰ μερικὰ συμφέροντα (ἢ «συμφέροντα τῶν πολλῶν») καὶ τοποθετώντας στὸ ἐπίκεντρο τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων τὴ συνθετικὴ θέληση τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀτόμων (ποῦ ὑποτίθεται, στὴ σκέψη τοῦ Rousseau, ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸ «γενικὸ συμφέρον»). Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ αἶτημα τῆς αὐτονομίας ἐπιβάλλεται τώρα ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς μετα-βιομηχανικῆς κοινωνίας, νὰ ἰκανοποιηθῆ χωρὶς νὰ παραμερισθῆ ὁ ὁμαδισμὸς, ἀφοῦ ὁ ὁμαδισμὸς ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ σύμφυτο, δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅμως, ἀκριβῶς, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἢ «αὐτονομία» του παύει ἀπὸ μονάχη τῆς νὰ προβάλλεται σὰν ἀπλὴ συνάρτηση τῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, καὶ ἐμφανίζεται σὰν ἐδρύτερο θέμα κοινωνικῆς αὐτονομίας, δηλαδὴ σχέσεων μεταξὺ ἀτόμων καὶ ὁμάδων — στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ τὸ κράτος — καὶ ἐξασφαλίσεως σταθερῆς καὶ ἀδιάπτωτης ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὰ ἀπείρως διαφοροποιημένα ὁμαδικὰ συμφέροντα, στὰ πλαίσια τῶν ὁποίων ἐντάσσεται ἀναγκαστικὰ ἡ ζωὴ κάθε ἀτόμου. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκο-

πιά, πού μπορούμε νά ονομάσουμε συνοπτικά πλουραλιστική ή πολυεδρική, γίνεται φανερό ότι ή πολιτική έλευθερία δέν είναι παρά ένα τμήμα ή μία άποψη τής κοινωνικής έλευθερίας, και ή πολιτική δημοκρατία, άντι νά ταυτίζεται μέ τό συγκεντρωτικό — διοικητικό κράτος δέν μπορεί νά είναι τίποτε άλλο από εκείνο πού θά έπρεπε νά είναι υπό οποιοδήποτε πολιτειακό καθεστώς: καρπός τής κοινωνικής αυτόνομίας».

Ένα δεύτερο στοιχείο τών συγχρόνων εξελίξεων είναι, όπως έσημειώθη ήδη, ή άναγωγή τής προσωπικότητας του άνθρώπου ως γενικής διακαθοριστικής έννοιας του κοινωνικού και πολιτικού δέοντος.

Η ιδέα τής προσωπικότητας είχε διακηρυχθεί, όπως είναι γνωστό, και από τη φιλελεύθερη άτομιστική ιδεολογία και φιλοσοφία. Είχε όμως διακηρυχθεί σαν άρνητική μάλλον έννοια για νά υπογραμμισθούν τά περιορισμένα όρια τής κρατικής δράσεως και συγκεκριμένα ή υποχρέωση άποχής τών κρατικών όργάνων από έπεμβάσεις στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα, σύμφωνα μέ τό θεώρημα, ότι, τό άτομο είναι έλεύθερο νά κάνει κάθε τι πού δέν άπαγορεύεται από τόν νόμο, ενώ τό κράτος δέν δικαιούται, άντιθέτως, νά έκτελή παρά μόνο τά καθήκοντα και τις άρμοδιότητες πού του έχουν ρητά άνατεθεί από τό δίκαιο. Η έννοια τής προσωπικότητας του άνθρώπου έτεινε, άκριβώς νά ταυτισθί μέ την άρνητική ιδέα τής έλευθερίας σέ σχέση μέ τό νόμο και δέν έθιγε τό θέμα τής συγκεκριμένης πραγματικής ύποστάσεως του άτόμου μέσα στην κοινωνία, κάτω από τό πρίσμα τών πολυπλόκων ήθικών, νομικών και ύλικών δεσμών πού δημιουργούνται, έντελώς φυσιολογικά, πέρα από τη δογματική διάκριση κράτους και κοινωνίας και πίσω από τό πολύ διάφανο παραπέτασμα τής «αυτόνομίας τών συμβάσεων».

Γιά νά τοποθετήση την οικονομία, τό κράτος και τό δίκαιο επάνω σέ νέες βάσεις, όπως τό άπαιτεί ή πλουραλιστική δομή τής σύγχρονης κοινωνίας, ό είκοστός αιώνας έχρειάσθη ώστόσο νά ανακαλύψη εκ νέου τόν άνθρωπο, σαν συγκεκριμένη αυτενεργό όντότητα, δηλαδή σαν προσωπικότητα. Ο άνθρωπισμός είχε ταυτίσει ως τώρα την ιδέα τής αυτόνομίας μέ την ιδέα τής ήθικής και πνευματικής ανεξαρτησίας. Ο κοινωνικο-οικονομικός φιλελευθερισμός είχε επικαλεσθεί, μέ τη σειρά του, αυτή την ιδέα για νά χαράξη άνυπέβλητα όρια στην κρατική δράση, χωρίς νά ενδιαφερθί άληθινά για τις πραγματικές ανάγκες του άνθρώπου. Η προσωποκρατία, σαν ιδεολογία πού διέπλασαν οι ταξικοί άγώνες του δεκάτου ενάτου αιώνα και τά κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα του είκοστού, προσβλέπει, άντιθέτως, στην πνευματική και ήθική έλευθερία και ανεξαρτησία όχι σαν λογική ιδέα ή σαν δογματική άλήθεια, αλλά σαν ήθικό αίτημα πού φωτίζει, αλλά και φωτίζεται από τη γνώση του τί είναι άκριβώς ό άνθρωπος μέσα στην κοινωνία και πώς ή δημιουργική του δύναμη επαληθεύεται μέσα από μία άτελεύτητη σειρά πραγματικών καταστάσεων, συναισθηματικών τοποθετήσεων, δεσμών και ιδεών πού συνθέτουν τό αντικειμενικό του είναι. Έχρειάσθη μία όλόκληρη χορεία από ειδικές επιστήμες: Ιστορία, έθνολογία, άνθρωπολογία, κοινωνιολογία, για νά καταρριφθί τό δογματικό προπέτασμα πού είχε ύψώσει σιγά-σιγά ή ήθική και νομική θεωρία του άτομι-

σμού επάνω από την αρχή της αυτονομίας, σαν καθαρά άρνητικής έννοιας, και για να προβληθῆ ἕκ νέου ἡ ἰδέα τῆς προσωπικότητας σαν κεντρικὴ διακαθοριστικὴ ἀρχὴ ὄλων τῶν ἐπὶ μέρος προβλημάτων τῆς πολιτικῆς, τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τῆς οικονομίας. Αὐτὴ ὅμως ἡ μεγάλη μεταβολὴ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς μας δὲν θὰ εἶχε συντελεσθεῖ, ἂν οἱ βαθύτερες διαρθρωτικὲς μεταλλαγές στοὺς κόλπους τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας δὲν εἶχαν δημιουργήσει οἱ ἴδιες τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀρχῶν πού εἶχε ἐπιβάλλει ὁ ἀτομισμός.³

Ἡ προσφυγὴ στὴν περιεκτικὴ ἰδέα τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος ὡς ιδιότητος τῆς προσωπικότητας κάθε ἀνθρώπου, ἰδέα πού κυριαρχεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο τὶς κοινωνικο-πολιτικὲς ἀντιλήψεις τῶν τελευταίων πενήντα ἐτῶν, δὲν ὑποδηλώνει, βέβαια, ὅτι ἔχει ἀναβιώσει ἡ παλαιότερη ἀντίληψη τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου. Εἶναι φανερό, τὸναντίον, σήμερα, ὅτι τόσο τὸ Φυσικὸ Δίκαιο ὅσο καὶ ὁ νομικὸς θετικισμὸς ἀπέρρευσαν ἀπὸ μιὰ — κοινὴ καὶ γιὰ τὶς δύο ἐκδοχές — πεπλανημένη ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας, ἐρμηνεία τῆς ὁποίας τὸ ξεπέραςμα ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀναγκαίαι προϋπόθεση κάθε γνήσιας ἀναμορφωτικῆς προσπάθειας στὸ τομέα τῆς θεωρίας τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἐννοῶ τὴν ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἀπὸ άτομα, τὰ ὁποία, εἴτε μὲ τὴ θέληση τους, εἴτε συνεπεία τυχαίων ἐξωτερικῶν γεγονότων ἢ συμβάντων ἔχουν βρεθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ἰδίου συστήματος ἢ τῆς ἰδίας πολιτικῆς κοινότητας. Κατ' ἀκριβολογία, τὸ Φυσικὸ Δίκαιο καὶ ὁ νομικὸς θετικισμὸς, παρὰ τὶς ἀντιθετικὲς τοποθετήσεις σὲ θέματα ἀρχῶν, δὲν ἀποτελοῦν στὴν πράξη ἀσυμβίβαστες ἀλλὰ συγκλίνουσες μᾶλλον κατευθύνσεις. Ὁ ἱστορικὸς τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν γνωρίζει, ἄλλωστε, πόσες ἐγιναν ἀνταλλαγές ἢ προσεγγίσεις τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Macchiavelli, ὁ Bodin, καὶ ἀργότερα ὁ Hobbes προσπάθησαν νὰ συμφιλιώσουν τὴν ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἀσφαλείας μὲ τὸ θεώρημα τῆς κρατικῆς κυριαρχίας. Στὴν ἀφετηρία καὶ στὸ τέρμα αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων ἀνακύπτει, σχεδὸν πανομοιότυπη, ἡ ἴδια ἀντινομικὴ ἀντίληψη περὶ τῆς κοινωνικότητας καὶ πολιτικότητας τοῦ ἀνθρώπου πού ἐσημείωσα προηγουμένως καὶ εἶναι ἐξίσου φανερὴ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἰδεολογικὴ πρόσδεση καὶ τῶν δύο σὲ μιὰ περισσότερο ταξικὰ καὶ λιγότερο ἀνθρωποκεντρικὰ προσδιορισμένη ἀντίληψη περὶ τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου.

II

Ὁ Ἄριστοτέλης εἶναι, νομίζω, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος — καὶ στὴ σημερινὴ προοπτικὴ τῆς ἐπιστήμης — μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἔκανε τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση τῆς ἐρευνας. Χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐγκύψη κανεὶς, ἐδῶ, σὲ μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως, εἶναι χρήσιμο νὰ ὑπομνησθῆ ἀπλῶς ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν *Πολιτικῶν* καὶ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὑπεγράμμισε ὁ ἴδιος μὲ πολὺ ἔμφαση ὅτι ὁ ἀνθρώπος

3. *Αὐτόθι.*

δέν είναι μόνο «ζῶο κοινωνικό» ἀλλ' ἐπίσης «πολιτικό», κατὰ τὸ μέτρο εἰδικότερα πού εἶναι ἰκανός νά ρυθμίξη τή συμπεριφορά του σύμφωνα μέ ἕνα σύστημα ἀντικειμενικῶν, ἠθικῶν, νομικῶν καί πολιτικῶν ἀξιών, στή διάπλαση καί τήν ἔμπρακτη ἐφαρμογή τῶν ὁποίων συμμετέχει ὁ ἴδιος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν ἐπιδιώκει νά ζῆ ἀπλῶς ἀλλά νά ζῆ ἐπάξια («εὖ ζῆν»), δηλαδή σάν ὑπεύθυνη αὐτοπροσδιοριζόμενη ἀτομικότητα. Ἀπό τήν ἰδέα δέ αὐτῆ τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου — καί ὄχι ἀντίστροφα — συνάγεται, ἀπό τόν Σταγειρίτη, καί ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη ὡς φορέα ἐνός καθολικοῦ δικαίωματος συμμετοχῆς στήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας.

Ἄξιοσημείωτο παραμένει, ὅπωςδῆποτε, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος θεωρεῖ τήν πολιτική κοινωνία ὄχι ὡς ἕνα ἀπλό καί τυχαῖο ἄθροισμα ἀτόμων, ἀλλ' ὡς μία σύνθετη ὄλότητα πού προκύπτει ἀπό τή συνύπαρξη ὁμάδων, ὀργανώσεων καί κοινωνικῶν στρωματώσεων. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶναι τελικά, φυσιολογικός καρπός πολυπλόκων βιολογικῶν καί πολιτιστικῶν μεταβολῶν, σύμφωνα μέ τὰ πολὺπλευρα ἐνδιαφέροντα καί τοὺς δεσμούς πού γεννᾷ ἡ ἀναγκαστική ἔνταξη τοῦ ἀτόμου στὰ διάφορα ἐπίπεδα ἐξελίξεως καί ἀναπτύξεως τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων.

Ὅποιοιδήποτε καί ἂν εἶναι οἱ περιορισμοί καί οἱ προκαταλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη ὅσον ἀφορᾷ τή φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου ἢ τὸ μέλλον τῆς ἑλληνικῆς πόλεως, ἀπετέλεσε ἀναμφισβήτητη ὀπισθοδρόμηση σέ σχέση μέ τήν ἀριστοτελική ἐρμηνεία τῆς κοινωνικότητας καί πολιτικότητας, ἡ νεώτερη ἀντίληψη τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καί τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ περὶ τῆς κοινωνίας ὡς ἄθροίσματος ἀτόμων, καί τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ὡς «ἐμφύτων» ἢ «δοτῶν» ἐξουσιῶν αὐτῶν τῶν ἀτόμων — ἢ μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ (τῶν ὑπηκόων ἢ τῶν πολιτῶν), ἀπέναντι ἢ σέ σχέση μέ τήν ἐνιαία καί ἀδιαίρετη ἐξουσία μιᾶς ὑπερκειμένης Ἀρχῆς ἐνσαρκωμένης ἀπὸ τὸ κράτος. Κανείς ἄλλος δέν ἀντελήφθη τόσο ὀρθά — καί τόσο ἔγκαιρα — τή σαθρότητα αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων ὅσον ὁ Karl Marx.

Ὁ Marx δέν παραλείπει, φυσικά, νά ἀναφερθῆ ἀπ' εὐθείας στὸν Ἀριστοτέλη, ὅταν ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα τῆς κοινωνικότητας καί πολιτικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως γράφει στὰ *Grundrisse*, «ὁ ἄνθρωπος ἀπομονώνεται μόνο διὰ μέσου τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Ἀρχικά ἐμφανίζεται σάν ἕνα ἀγελαῖο ζῶο — ἂν καί ὄχι ἀπολύτως ὡς *Zoon Politikon* (sic) κατὰ τήν πολιτική ἔννοια τοῦ ὄρου». ⁴ Κατ' ἀντίθεση, πάντως, πρὸς τὸν Ἑλληνα φιλόσοφο, ὁ ὁποῖος παίρνει ὡς πρότυπο τὶς ἐξελίξεις πού παρατηροῦνται στοὺς κόλπους τῶν ἐπὶ μέρους, λίγο ἢ πολὺ κλειστῶν κοινωνιῶν, καί ἐρμηνεύει αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις τελεολογικά καί μάλιστα κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ ἀναπτυξιακὰ πρότυπα τῶν φυσικῶν ὀργανισμῶν, ὁ Marx τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικότητας στὸ ἐπίπεδο τοῦ Εἴδους καί ὑπὸ τήν κατηγορία τῆς παγκοσμιότητας τῆς ἱστορίας· ἀπομακρύνεται, συνεπῶς, ἀπὸ τήν ἰδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως καί ἐρμηνεύει τήν κοινωνικότητα καί πολιτικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς μία ἐκδήλωση τῆς ἀναπτυ-

4. Ἐκδ. Dietz, 1939, σελ. 75— 6.

ξιακής διαδικασίας της ἀνθρωπότητας ως συνόλου. Βαδίζοντας ἐπάνω στά Ί-
 χνη του Ἀριστοτέλη, του Hume και του Montesquieu, ὁ συγγραφέας του *Κε-
 φαλαίου* ἀπορρίπτει, ἀκολούθως, ἀποφασιστικά τὴν ἰδέα ἐνὸς προ-κοινωνικοῦ
 καθεστῶτος μεμονωμένων ἀτόμων. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ χειρόγραφο τοῦ
 1957 τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς *Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, «τὸ μεμονωμένο
 ἄτομο, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἓνα πρῶτο δεδομένο, εἶναι ἀντιθέτως ἓνα
 προϊόν τῆς κοινωνίας τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ, στὴν ὁποία ἐμφανίζεται ἡ
 ψευδαίσθηση τῆς αὐτονομίας τῶν φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν δεσμῶν πού στίς
 προγενέστερες «ἱστορικὲς ἐποχές» κάνουν τὸ ἄτομο νὰ εἶναι στοιχεῖο πού ἀνή-
 κει σὲ ἓνα ἀνθρώπινο σύνολο, «προσδιορισμένο καὶ περιορισμένο». Ἡ ἐνταξη
 αὐτῆ ἐπιτελεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Marx, ὄχι κατὰ τὶς μηχανιστικὲς ἀντιλήψεις
 ἐνὸς ἐνιαίου, μοναδικοῦ κρατικοῦ προτύπου ὅπως ἐκεῖνο πού διέπλασε ἡ ἀτο-
 μιστικὴ θεωρία τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, ἀλλὰ κα-
 τὰ τὰ ποικίλα ἀνθρωπολογικά, κοινωνικά καὶ ἱστορικά σχήματα πού διαμορ-
 φώνονται, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας τοῦ Εἴδους, στοὺς
 κόλπους τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνιῶν. Τόσο ἡ κοινωνικότητα ὅσο καὶ ἡ πολιτι-
 κότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποτελοῦν, συνεπῶς, κάτι τὸ τελειωμένο, ἀλλὰ κάτι
 πού γίνεται, ἓνα *factum fiens*, στὸ ὁποῖο ὁ ἀνθρώπος, σὰν ἄτομο καὶ σὰν μέ-
 λος τῆς κοινότητος, συμμετέχει ἐνεργητικὰ ὡς πρακτικό-βιοτεχνικό ὄν. Ἔτσι,
 στὸν ἀνθρώπο, κοινωνικότητα δὲν σημαίνει, ὅπως ὑπεστηρίχθη ἀπὸ τοὺς ὁπα-
 δοὺς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, ἀπλὸ ἐνστικτο ἐντάξεως σὲ μία ὁμάδα (*appetitus
 societatis*), ἀλλὰ διαρκὴ διαδικασία ἀναπροσαρμογῆς καὶ ἀνανεώσεως τῶν κοι-
 νωνικῶν δομῶν, διαδικασία πού περιλαμβάνει τὴν προοδευτικὴ ὑποταγὴ τῆς
 Φύσεως σὲ ἀνθρώπινες σκοπιμότητες ἢ, ὅπως γράφει ὁ Marx, τὸν «ἐξανθρωπι-
 σμὸ τῆς Φύσεως» — πού εἶναι ταυτόχρονα «ἐξανθρωπισμὸς τοῦ ἀνθρώπου».
 Χρησιμοποιώντας καὶ τὰ ἄλλα κοινωνικά ἄτομα καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ὡς
 ἀντικείμενα πρὸς τὰ ὁποῖα κατευθύνεται ὁ πρακτικὸς δυναμισμὸς του, τὸ ἄτο-
 μο ἀποκτᾷ, ἀκριβῶς διὰ μέσου τῶν ἀλληλοδιαδόχων φάσεων τῆς κοινωνικῆς
 του ὑπάρξεως, συνείδηση τῆς ταυτότητάς του ὡς ἀνθρώπου, δηλαδὴ ὡς «κα-
 θολικοῦ ὄντος» — μέλους ἐνὸς «καθολικοῦ Εἴδους». Ὁ ἀνθρώπος γίνεται κατὰ
 κυριολεξία ἀνθρώπος, ὑπὸ τὴν ἐννοια τοῦ ἐλευθέρου, καὶ ὀλοκληρώνεται ὡς
 προσωπικότητα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ἰδέα τοῦ «εὖ ζῆν», στὴν εὐρύ-
 τερη αὐτῆ προοπτικῆ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας ὡς πολὺμορφης καὶ πρωτότυ-
 πης δημιουργίας τοῦ Εἴδους.

Ἡ βαθύτατη συνείδηση τῆς παγκοσμιοτήτος τῆς ἱστορίας, στίς σύγχρονες
 ιδιαίτερα ἐκδηλώσεις της, ἀπομακρύνει, φυσικά, τὸν συγγραφέα τῶν *Παρισι-
 νῶν Χειρογράφων* ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ πρότυπο τῆς ἑλληνικῆς πόλεως καὶ
 ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἰδέα τῆς μικρῆς ρουσσώικῆς κοινότητος. Γιὰ τὸν Marx,
 τὸ κρίσιμο σημεῖο εἶναι νὰ ἐρευνηθῆ ἂν καὶ κατὰ πόσο τὸ ἰδεατὸ πρότυπο τοῦ
 «ἐξανθρωπισμένου ἀνθρώπου» μπορεῖ νὰ βρῆ τὴν τελείωση του στίς σημερι-
 νές, ἱστορικὰ διαμορφωμένες συνθήκες ἀναπτύξεως. Ἡ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ
 θέματος διὰ μέσου εὐρείας καὶ σχεδὸν πληθωρικῆς κοινωνιολογικῆς ἀναλύ-
 σεως τῆς ἐξελίξεως τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἰδεολογιῶν, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἰδέας

της άλλοτριώσεως, οδηγεί τελικά τὸν Marx σὲ μία ταυτόχρονα θετική και ἀρνητική διαπίστωση. Ἀρνητική, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι, ἡ σύγχρονη παγκόσμια ἀνταλλακτική οἰκονομία ὠθεῖ τὸ φαινόμενο τῆς άλλοτριωμένης ἐργασίας ὡς τὸ ἔσχατο δριό τῆς ἀρνήσεως τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Θετική ὁμως, ἐπίσης, κατὰ τὸ μέτρο ποῦ με τὴ γενικευμένη προλεταριοποίηση και ἀπαθλίωση, και με τὴν ἐπακόλουθη δημιουργία μιᾶς «ριζικής ἐπαναστατικής τάξεως» αὐτοαναίρεται τὸ φαινόμενο τῆς άλλοτριώσεως· δημιουργοῦνται δὲ ἐφεξῆς οἱ ὑλικές, πνευματικές και ψυχολογικές συνθήκες και προϋποθέσεις ἑνὸς νέου καθεστώτος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὀλοκληρώνει τὴν ἀποστολή του ὡς «ζῶου πολιτικοῦ», καταργεῖ τὸ κράτος ὡς ἐκδήλωση βίας ἢ καταναγκασμοῦ, και, ἀπὸ πολίτης γίνεται προσωπικότητα, «καθολικός ἄνθρωπος» στοὺς κόλπους μιᾶς ἑνωμένης — ἀν και ποικίλης ἀνθρωπότητας.

Ἄναφέρθηκα με κάποια εὐρύτητα στὴ μαρξική ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου και τῆς κοινωνίας, ἐπειδὴ, ὅπως νομίζω, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία νέων ἐξελίξεων και προσανατολισμῶν τῆς θεωρίας τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων. Ὁ Ἰδιος, ἄλλωστε, ὁ Marx συνδέει ἄμεσα τὴν κριτική τῶν Διακηρύξεων τῆς φιλελεύθερης περιόδου με τὶς παραπάνω διαπιστώσεις και συμπεράσματα τῆς ἱστορικής ἀνθρωπολογίας και τῶν ἀντιστοίχων μελλοντολογικῶν προβλέψεων. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαιώματος ἀνακαλεῖ, στὴ σκέψη του, ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, τὸν «καθολικό ἄνθρωπο» — μέλος ἑνὸς «καθολικοῦ Εἴδους»· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸν οδηγεῖ ὡστόσο στὴ διαπίστωση, ὅτι ἕνα τέτοιο δικαίωμα γίνεται ἐντελῶς πλασματικό ὑπὸ καθεστῶς γενικευμένης μισθωτικής, δηλαδή ἀλλοτριωμένης ἐργασίας. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἐκείνη ποῦ ἀναφέρεται στις ὀλοκληρωμένες ἀναπτυξιακές διαδικασίες τοῦ μέλλοντος, τὸ ἄτομο ἀποκτᾶ πραγματική ὑπαρξη ὡς διακεκριμένη, μοναδική γιὰ τὸν καθένα προσωπικότητα. Ὅπως ἀναγράφεται στὰ *Οἰκονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα* τοῦ Παρισιοῦ, ὁ ἄνθρωπος, «ὅσο κι' ἀν... μπορεί νὰ εἶναι ἕνα μοναδικὸ ἄτομο και μία πραγματική κοινοτική ὑπαρξη — εἶναι ταυτόχρονα μία ὀλότητα, ἡ ἰδανική ὀλότητα ἢ ὑποκειμενική ὑπαρξη τῆς κοινωνίας με τὴν ἀποκτηθεῖσα σκέψη και πείρα της». Τὸ ἀντίθετο, ἀκριβῶς τοῦ «καθολικοῦ», ἰδανικοῦ ἀλλὰ συγκεκριμένου και οὐσιαστικοῦ αὐτοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὸν ὀραματίζεται ὁ νεαρός Marx, εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποῦ διέπλασε ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία και ἡ φιλελεύθερη θεωρία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ κοινωνία», παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας τῶν *Χειρογράφων*, «ὅπως ἐμφανίζεται στὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, εἶναι πολιτική κοινωνία στὴν ὁποία κάθε ἄτομο εἶναι μία ὀλότητα ἀναγκῶν και ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄλλο ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄλλος γι' αὐτόν — στὸ βαθμὸ ποῦ ὁ καθένας γίνεται μέσο γιὰ τὸν ἄλλο. Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος — ὅπως ἡ πολιτική στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου — τὰ ὑποβιβάζει ὀλα στὸν ἄνθρωπο, δηλαδή στὸ ἄτομο, ποῦ τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ κάθε περιεχόμενο γιὰ νὰ τὸν κατατάξει σὰν κεφαλαιοκράτη ἢ σὰν ἐργάτη».⁵ Ἀποτέλεσμα τῆς ἀπογυμνώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶ-

5. Bottomore — Rubel, *Ὁ Marx σὲ θέματα κοινωνιολογίας* κλπ., Ἀθήνα, ἐκδ. Παπαζήση, σελ. 80, K. Marx, *Οἰκονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ἐκδ. Γλᾶρος, σελ. 98 ἐπ.

ναι, στὰ μάτια τοῦ Marx, καί ἡ ἀναγωγή, ἀπό τόν Hegel, τῆς ὄλης θεωρίας τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων στή σχηματική ἀναπαράσταση τῶν σχέσεων τοῦ ἀφηρημένου ἀτόμου, τοῦ «πολίτη», μέ τὸ κράτος ὡς μοναδικοῦ φορέα τῆς συλλογικῆς ἐλευθερίας. Στὴν ἐπίσημη αὐτὴ ἐκδοχὴ τοῦ γερμανικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐκδοχὴ πού εἶχε προετοιμαστῆ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν καντιανὴ καί φιχτιανὴ θεωρία τῶν δικαιωμάτων κατὰ τὴν ἰδέα τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, ὁ Marx ἀντιπαρθέτει τὴν πλουραλιστικὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ ἀντιλαμβάνεται τίς σχέσεις ἀτόμου καὶ κράτους διὰ μέσου τῶν πολυπλόκων δεσμῶν στοὺς ὁποίους ἐμπλέκεται ὁ ἄνθρωπος ὡς πραγματικὴ κοινωνικὴ ὕπαρξη. Ὅποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἱ τοποθετήσεις του ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς μελλοντικῆς γενικευμένης προλεταροποιήσεως καὶ ὁμοιογενειοποιήσεως τῶν μαζῶν, ὀλόκληρο τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ μία εὐγλωττὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πλουραλιστικὴ, πολὺπλοκὴ, εὐέλκτικὴ διαπλοκὴ τῶν ἀτομικῶν καὶ συλλογικῶν ἐκδηλώσεων, μαρτυρία ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πρὸς τίς τυπολογικῆς ἀντιλήψεις τῶν ὁπαδῶν τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου. Ἀναγνωρίζονται, ἔτσι, εἰδικότερα ἀπὸ τόν Marx:

α) Ἡ ποικίλη διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν κατὰ τύπου ἢ στάδια ἀναπτύξεως σὲ συνάρτηση μέ ποικίλους γεωγραφικούς, κλιματολογικούς καὶ ἱστορικούς παράγοντες.

β) Οἱ διαφορισμοὶ στὶς ἰδεολογίες καὶ στὰ ἄτομα κατὰ τίς ἰδιαίτερες συνθήκες ἐργασίας, διαβίωσης κοινωνικῶν στρωματώσεων καὶ παραγωγικῶν ἐν γένει σχέσεων.

γ) Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῶν κοινωνικῶν ομάδων καὶ ἡ ἀνάγκη κατοχυρώσεως τῆς αὐτονομίας τους γιὰ τὴν καλλίτερη ἐκτέλεση τῆς ἀποστολῆς τους. Ὑπογραμμίζεται εἰδικότερα ἡ ἀνεξαρτησία τῶν συνδικάτων ἀπέναντι τῶν πολιτικῶν κομμάτων.

δ) Γίνονται κατάδηλοι οἱ διαφορισμοὶ κατὰ χῶρες ὅσον ἀφορᾷ στὶς διαδικασίες κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, καὶ θεωρεῖται ἀποφασιστικὸ τὸ γεγονός τῆς κατακτήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀπὸ τίς καταπιεζόμενες κοινωνικῆς τάξεις.

Τὸ σημαντικότερο, ὅμως, στὴ νομικὴ κοινωνιολογία τοῦ Marx σὲ σχέση μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ εἶναι ὅτι ἀναγνωρίζει καὶ ἐξαιρεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ὄχι ὡς ἀφηρημένης μονάδας ἀλλ' ὡς συγκεκριμένης οὐσιαστικῆς προσωπικότητας πού ἐκφράζει μιὰ ξεχωριστὴ ἄποψη τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι σύμφωνα μέ τὴ βιολογικὴ, ψυχολογικὴ καὶ πνευματικὴ ἰδιοσυστασία τοῦ ἀτόμου. Κριτήριον τοῦ δικαιώματος ὡς ἀναγνωρισμένης ἀντικειμενικῆς δυνατότητας δὲν εἶναι πιά ὁ τυπικὸς δεσμός τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ κράτους ἀλλ' ἡ καθολικὴ ὑπαρξη τοῦ ἀτόμου στὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων καὶ δεσμῶν, δηλαδὴ καὶ τῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν κάθε λογῆς πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα ἢ τίς ομάδες. Τοῦτο προϋποθέτει τὴν ἄρση τῆς φιλελεύθερης — ἀτομοκεντρικῆς διακρίσεως κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοινωνίας — θέμα πού ἀπετέλεσε ἀντικείμενο ἰδιαίτερα αὐστηρῆς καὶ ἐπίμονης κριτικῆς ἀπὸ τόν Marx. Ἡ ἄρση, πάντως, αὐτὴ δὲν σημαίνει καθόλου

για τὸν συγγραφέα τοῦ *Κεφαλαίου* ἀποδέσμευση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι τῶν ἀτόμων καὶ ὁμάδων· ὀδηγεῖ, ἀντιθέτως, στὴν ἰδέα προοδευτικῆς ἐξαφανίσεως τοῦ αὐταρχικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δι-ατομικῶν καὶ συλλογικῶν σχέσεων, μὲ βάση τὴν ἰδέα τοῦ «καθολικοῦ ἀνθρώπου», δηλαδὴ τοῦ ἀτόμου ὡς συγκεκριμένης, οὐσιαστικῆς προσωπικότητας· συνεπάγεται, ταυτοχρόνως, τὴν ἀναγνώριση τοῦ κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας ὡς πραγματικοῦ ἐρείσματος τοῦ νέου ἐργασιακοῦ πολιτισμοῦ ποῦ θὰ προκύψει ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν.

III

Τὰ ἑκατὸ χρόνια ποῦ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου τοῦ Marx, παρά τις ἱστορικὲς ἀνωμαλίες ποῦ ἐμεσολάβησαν, ἀπετέλεσαν σταθερὰ βήματα πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῶν προβλέψεων του. Ἡ ἀποδέσμευση τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ, στενὴ κηδεμονία τοῦ κράτους ἀποτελεῖ τετελεσμένο γεγονός, ὅσονδῆποτε καὶ ἂν παραμένουν ἀκόμη ἐπισφαλῆ καὶ ἀσταθῆ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ διεθνῆ ὀργανωτικὰ πλαίσια τῆς προστασίας του. Ὅπωςδῆποτε, στὴ σημερινὴ νομικὴ συνείδηση, οἱ Διακηρύξεις τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν δὲν ἐμφανίζονται πλέον ὡς ἀπλὲς παραχωρήσεις τῶν κυβερνῶντων πρὸς τοὺς κυβερνωμένους, ἀλλ' ὡς μερικότερες πραγματοποιήσεις μιᾶς ἐπιταγῆς ποῦ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀναγνώριση τῆς ὑποχρεωτικῆς προστασίας τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου.⁶ Καὶ τοῦτο ἔχει ὡς συνέπεια ὄχι μόνο τὴν — κατ' ἀρχὴν τουλάχιστον, ἄρση τῆς διακρίσεως ἡμεδαποῦ καὶ ἀλλοδαποῦ, ἀλλὰ καὶ βαθύτερες μεταβολές στὴν ἴδια τὴ δομὴ τῶν συστημάτων προστασίας τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν.

Ἡ σημαντικότερη, ἴσως, ἀπὸ αὐτὲς τις μεταβολές εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῶν λεγομένων κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ ἀρνιούνησαν, ὅπως εἶναι γνωστό, ὡς πρόσφατα τὴ γνησιότητα αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῶν δικαιωμάτων, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἀποτελοῦν ἀπλὲς μονομερεῖς παροχὲς τοῦ κράτους πρὸς τὸ ἄτομο, παροχὲς ποῦ δὲν δημιουργοῦν καμμία ἰδιαίτερη ἀξίωση δικαστικῆς προστασίας. Ἡ σημερινὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν ἔχει δεῖξει τὴ σαθρότητα αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα δὲν ἀποτελοῦν, σήμερα, ἐκούσιες, ἐθελοντικὲς παροχὲς τῆς κοινότητας πρὸς τὰ ἄτομα, ἀλλ' ὑποχρεωτικὴ ἀναγνώριση, ὑπὸ τὸ κράτος τῆς προσωποκρατικῆς ἰδέας, τῆς σημασίας ἢ τῆς συνεισφορᾶς τῶν προστατευομένων κατηγοριῶν γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Χωρὶς καθόλου νὰ μειώνεται ἡ σημασία τῶν καθαυτὸ δικαστικῶν ἐγγυήσεων, μπορεῖ νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ κρίσιμο σημεῖο γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ δικαιώματα εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ διαρρύθμιση τῶν θεσμῶν καὶ διαδικασιῶν — οἰκονομικῶν, διοικητικῶν, ἐπαγγελματικῶν, ἐκπαι-

6. Στὸ βιβλίό μου: *Κοινωνιολογία τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου* ὑπενθυμίζονται πολλὲς ἀπὸ τις διατάξεις τῶν συγχρόνων συνταγμάτων — καθὼς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τοῦ 1975 — ποῦ ἀναφέρονται ρητῶς στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς θεμέλιο τῆς συνταγματικῆς τάξεως καὶ ὀργανώσεως. Τὴν παγκοσμιότητα αὐτῆς τῆς ἐννοίας προβάλλει ἔντονα ἡ Παγκόσμια Διακήρυξη τῶν Η. Ε. τῆς 10 Νοεμβρίου 1948 (ἄρθρα 1 καὶ 22).

δευτικῶν, κλπ. — κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε ὅλα τὰ προστατευόμενα ἄτομα νὰ ἀπολαμβάνουν, χωρίς δικαστικές προστριβές, αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι, ἡ ἱκανοποίηση αὐτῆ δὲν θὰ ἦταν πλήρης ἂν ἀφηνόταν στὴ διάθεση τῶν συνήθων γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἐνδιαφερομένων κοινωνικῶν κατηγοριῶν ἢ ὁμάδων στοὺς σχετικούς θεσμοὺς καὶ διαδικασίες εἶναι μέσα σ' αὐτὴ τὴ φύση τῶν πραγμάτων. Καρπὸς τοῦ ἀνεπτυγμένου κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ, τὰ κοινωνικά καὶ πολιτιστικά δικαιώματα ἐπιβάλλουν μὲ τὴ σειρά τους πλουραλιστικά πρότυπα στὴ διαχείριση καὶ κατοχύρωση τῆς προστασίας τους.

Ἡ σημασία τῶν παραπάνω ἐξελιξέων γίνεται εὐκολότερα ἀντιληπτὴ ὅταν διερευνηθεῖ κανεὶς τὶς μεταβολές πού συνετελέστηκαν στὸ μεταξὺ στὴν ἔννοια τῆς ἰσότητας.

Ἄντι τῆς ἀφηρημένης τυπικῆς ἰσότητος ἐνώπιον τοῦ νόμου, ὁ αἰώνας μας, ἐμβαθύνοντας καὶ ἐπεκτείνοντας τὴν ἀριστοτελικὴ ἰδέα τῆς ἀνισότητος μεταξὺ ἀνίσων, ἔχει ἤδη ὑποκαταστήσει σὲ μεγάλη κλίμακα στὴν τυπικὴ ἰσότητα τὴν ποιοτικὴ — διαφορικὴ ἰσότητα, μὲ στόχο τὴν ἀντικειμενικὴ ἐξίσωση τῶν δυνατοτήτων πού παρέχονται σὲ κάθε ἄτομο ἢ κοινωνικὴ κατηγορία νὰ συμμετάσχη ἐνεργὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ στὴ γενικὴ πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ προϋποθέτει, φυσικά, τὴν ταυτόχρονη ἀναγνώριση τῆς προσωπικότητος, ὡς τελικοῦ κριτηρίου τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων, καὶ τοῦ κοινωνικοῦ πλουραλισμοῦ, ὡς ἀντικειμενικοῦ πλαισίου τῆς παρεχομένης προστασίας. Ἐνέχει, ὡστόσο, εὐρύτερη σημασία ἀπὸ τὰ λεγόμενα κοινωνικά δικαιώματα καὶ ἀγκαλιάζει ὁλόκληρο τὸ σύστημα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως, ἡ θεωρία τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ ἐταύτιζε τὰ ἀτομικά δικαιώματα μὲ ἓνα ἀρνητικὸ καθῆκον ἀποχῆς (*nec facere*) τοῦ κράτους ἀπὸ κάθε ἐπέμβαση σὲ μία σφαῖρα ἐλευθερίας ἐπιφυλαγμένη στὸ ἄτομο, σφαῖρα ἐλευθερίας πού, καθὼς μᾶς εἶναι γνωστό, ἦταν πολλές φορές ἀνυπαρκτὴ ἢ ἐντελῶς πλάσματικὴ γιὰ τὸ μεγάλο πλῆθος. Ἡ τροποποίηση τῆς ἔννοιας τῆς ἰσότητος ἐνώπιον τοῦ νόμου ἔκανε, ὡστόσο, φανερό ὅτι, ἀκόμη καὶ προκειμένου περὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς «ἀρνητικῆς θέσεως», τὸ καθῆκον τοῦ κράτους δὲν συνίσταται μόνο στὸ νὰ μὴ ἐπεμβαίνει στὴν ἐλευθρία τοῦ ἀτόμου ἀλλ' ὀφείλει νὰ τὴν προστατεύη καὶ διὰ θετικῶν μέτρων. Ἐνα πλῆθος συνταγματικῶν ἢ συνήθων νομοθετικῶν θεσμῶν ἀποβλέπουν, σήμερα, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς χώρες — ἂν καὶ σὲ βαθμὸ πού κυμαίνεται κατὰ πολιτικὰ συστήματα καὶ κοινωνικά καθεστῶτα — νὰ ἐξασφαλίσουν μὲ τέτοια θετικὰ μέτρα (ὕλικά, νομικά, διοικητικά, ἐκπαιδευτικά κλπ.) σὲ ὅλα τὰ ἄτομα ἢ κοινωνικὲς κατηγορίες τὴν ἴση, πραγματικὴ ἀπόλαυση καὶ τῶν κλασικῶν δικαιωμάτων τῆς «ἀρνητικῆς θέσεως».

Μὲ τὴν ἐπέκταση καὶ διεύρυνση αὐτῆ τῆς προστασίας γίνεται φανερό ὅτι τὸ κριτήριον πού ἡ παλαιότερη θεωρία τῶν δικαιωμάτων ἐπεφύλασσε σὲ μόνον τὰ «κοινωνικά δικαιώματα», δὲν μπορεῖ πιά νὰ χρησιμεύσῃ σὰν εἰσὸς γιὰ

μία διμερή διάκριση τῶν δικαιωμάτων σὲ ἀτομικά καὶ κοινωνικά. Συμβαίνει, ἄλλωστε, κάτι ἀνάλογο καὶ μὲ τὴν τρίτη κατηγορία δικαιωμάτων τῆς φιλελεύθερης ἀτομιστικῆς περιόδου. Μὲ τὴ γενίκευση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας καὶ μὲ τὴν ὑποχρεωτικότητα, σὲ μεγάλη κλίμακα, τῆς ψήφου — πού συνοδεύεται, πολλές φορές καὶ μὲ θετικὲς παροχές ἢ διευκολύνσεις πρὸς τοὺς ψηφοφόρους, ἡ διάκριση ἐνὸς ἰδιαίτερου status activus, ἐνὸς ἐντελῶς ξεχωριστοῦ συμμετοχικοῦ δικαιώματος ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα τῆς ἀρνητικῆς θέσεως (status negativus) γίνεται λιγότερο εὐδιάκριτη· τόσο μᾶλλον, καθόσον, στὴ σημερινὴ διάρθρωση τῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἡ ἐνεργὴ συμμετοχὴ — διὰ τῆς ψηφοφορίας ἢ ἄλλως — στὴ διαχείριση μὴ κρατικῶν, ὑπὸ στενὴ ἔννοια, ὑποθέσεων (ὅπως εἶναι ἡ διοίκηση μιᾶς μεγάλης ἐπιχειρήσεως, κοινωνικοποιημένης ἢ μὴ), ἀποτελεῖ θέμα πολλές φορές ἐξίσου σημαντικὸ ὅσο καὶ ὁ χειρισμὸς θεμάτων ἐπιφυλαγμένων στὴν κεντρικὴ, τὴν περιφερειακὴ ἢ τὴν τοπικὴ διοίκηση. Ἡ ἔμπρακτη, καὶ σ' αὐτὲς τίς καπιταλιστικὲς χῶρες, ἄρση τῆς διακρίσεως κράτους καὶ κοινωνίας πού ἐπροφῆτευσε ὁ Marx, ὁδηγεῖ μᾶλλον στὴν ἀναγνώριση μιᾶς εὐρύτερης συμμετοχικῆς ἐλευθερίας, πού θὰ ἐπεκάλυπτε λίγο ἢ πολὺ ἀδιακρίτως τὸν δημόσιο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα. Ὅπως ὅποτε, ἔρεισμα ἐφεξῆς τοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διευρυνομένου πολιτικοῦ δικαιώματος, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ διμερῆς ἐξάρτηση τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ κράτους ἀλλ' ὀλόκληρη ἡ πλουραλιστικὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν. Στὴν ἐκτίμηση τῶν ἐν λόγῳ κοινωνικῶν δεδομένων ὀφείλουν, ἐξ ἄλλου, νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη, ὄχι μόνον οἱ τοπικὰ ὑφιστάμενες δομὲς ἢ ὀργανώσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄτυπες ἀλλὰ πραγματικὲς ὁμάδες ἐπιρροῆς ἢ πίεσεως, πού σὲ διάφορο ἐκάστοτε βαθμὸ ὑπάρχουν καὶ λειτουργοῦν σὲ ὅλα τὰ σύγχρονα καθεστῶτα.

Ὅλες οἱ παραπάνω διαπιστώσεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα, ὅτι, ἀντὶ νὰ εἶναι ἀντινομικὲς ἢ ἀνεξάρτητες ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ διάφορες κατηγορίες θεμελιωδῶν δικαιωμάτων εἶναι παραπληρωματικὲς καὶ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἰδιαίτερες ἐκδηλώσεις τοῦ ἐνός, ἐνιαίου καὶ ἀδιαιρέτου συστήματος προστασίας τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης πολυκεντρικῆς ἐσωτερικῆς καὶ διεθνούς κοινωνίας. Οἰκοδομημένο, ὅπως τὸ προέβλεψαν οἱ πρωτοπόροι τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπάνω στὴν τριπλῆ βάση τῆς παγκοσμιοτήτας, τοῦ πλουραλισμοῦ καὶ τῆς προσωποκρατίας, τὸ νέο αὐτὸ σύστημα προστασίας τῶν δικαιωμάτων ὁδηγεῖ, ἐξ ἄλλου, λογικὰ στὴν ἀνάγκη τῆς ἀναγνώρισεως τῶν νομικῶν προσώπων καὶ γενικότερα τῶν ὁμάδων ὡς ἐνεργητικῶν ἢ παθητικῶν ὑποκειμένων τῶν δικαιωμάτων ἐκείνων πού, ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐνεργειῶν τῆς ὁμάδας ἢ τῆς ὀργανώσεως, μποροῦν νὰ ἔχουν ἐπιπτώσεις, ἄμεσες ἢ ἔμμεσες, ἐπάνω στὰ θεμελιώδη δικαιώματα τῶν ἀτόμων, μελῶν ἢ ὄχι τῆς ὁμάδας. Τὰ πρῶτα βήματα ἔχουν σημειωθεῖ σὲ ὀρισμένα Συντάγματα καὶ νομίζω ὅτι ἡ περαιτέρω διεύρυνση πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση θὰ γίνῃ περισσότερο ἀναγκαία στὸ μέλλον, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τύπο ὀργανώσεως τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος. Ἡ προσέγγιση τῆς ἰδέας τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὁμαδοποιήσεως τῶν κοινωνικῶν συμπερόντων δικαιολογεῖ μία τέτοια αἰσιόδοξη πρόβλεψη.

Ἐντιλαμβάνεται κανεὶς εὐκόλα, κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐρύτερη σκοπιὰ, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς οὐσιαστικῆς καὶ τυπικῆς ἰσχύος τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ τὰ κοινὰ μέτρα τοῦ θετικοῦ λεγομένου δικαίου τοῦ κράτους. Πολὺ μακρὰ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι τὰ ὁποιαδήποτε «δημόσια ἐξ ὑποκειμένου δικαιώματα» τῶν πολιτῶν ἢ τῶν ὑπηκόων, τὰ θεμελιώδη δικαιώματα ἐκφράζουν αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα ἀντικειμενικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν ἐπάνω στὶς ὁποῖες οἰκοδομεῖται τὸ Σύνταγμα κάθε πολιτικῆς κοινότητος. Σὰν τέτοια, τὰ θεμελιώδη δικαιώματα ἐνέχουν ἄμεση, ἐπιτακτικὴ ἐφαρμογή, δεσμεύουν ἀπόλυτα καὶ τὰ ὄργανα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τὰ ἄτομα, καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς τοὺς δὲν ἔχει ρυθμιστεῖ ἀπὸ τὸν συνήθη νόμο. Ἄλλ' οὕτε καὶ εἶναι ἐπιτρεπτό ἢ «ρύθμιση» τοὺς ἀπὸ τὸν κοινὸ νομοθέτη νὰ ἀφορᾷ σὲ ὅτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τοὺς. Ὁ ὅρισμός τοῦ δικαιώματος περιέχεται, πράγματι, ὁλόκληρος στὴ συνταγματικὴ διάταξη ποὺ καθιερώνει τὸ δικαίωμα καὶ ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ ἐντάσσεται ἐξ ὁλοκλήρου στὸ σύστημα ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν ποὺ ἐκφράζει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα. Συνέπεια ὄλων αὐτῶν εἶναι, ὅτι, τὰ θεμελιώδη δικαιώματα δὲν ἐπιδέχονται κανένα περιορισμό, μεταβολή, μείωση ἢ ἀλλοίωση ἐκ μέρους τῶν προσώπων ποὺ εἶναι ἐπιφορτισμένα μὲ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τοὺς. Κι' αὐτὸ ἰσχύει καὶ γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸ νομοθέτη. Χωρὶς νὰ εἶναι «φυσικά», κατὰ τὴν ἐννοια τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου δὲν παύουν νὰ εἶναι ὑπερθετικῆς νομικῆς σημασίας καὶ ἰσχύος. Καὶ τοῦτο τὸ ὀφείλουν ὄχι ἀπλῶς στὸ γεγονός ὅτι εἶναι διατυπωμένα σὲ ἓνα νομικὸ κείμενο ἐπαυξημένης τυπικῆς δυνάμεως, τὸν καταστατικὸ Χάρτη (τὸ Σύνταγμα), ἀλλὰ διότι ἐκφράζουν κανόνες καὶ ἀρχές ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας ἀπὸ τὴν ὁποία δεσμεύεται καὶ τὸ κράτος. Ἡ πολυεδρικὴ δομὴ τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ ἡ παράλληλη, παγκόσμια ἀναγνώριση τῆς ἰδέας τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἠθικοῦ καὶ κοινωνικο-πολιτικοῦ ἐρεῖσματος κάθε ὀργανωτικῆς προσπάθειας, στὸ ἐσωτερικὸ ἢ στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο, κάνουν ὥστε τὸ κράτος νὰ μὴ μπορῇ πιά νὰ θεωρεῖται οὔτε σὰν πηγὴ τῶν δικαιωμάτων οὔτε σὰν μοναδικὸς ρυθμιστὴς τῆς ἐμπρακτικῆς ἐφαρμογῆς τοὺς. Πλουραλισμὸς καὶ προσωποκρατία ἀποτελοῦν ἀντικειμενικὰ δεδομένα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δεσμεύουν ἐπιτακτικὰ κάθε εἶδος πολιτικῆς ἐξουσίας ἢ Ἀρχῆ. Χωρὶς νὰ «αὐτοπεριορίζεται» ἀπλῶς, ὅπως ὑποστηρίζοταν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ τεχνητοῦ διαχωρισμοῦ κράτους καὶ κοινωνίας, τὸ κράτος, ὡς θεσμός, εἶναι σήμερα ὑποτεταγμένο ἀντικειμενικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας καὶ ἔχει ὡς κύρια ἀποστολὴ νὰ τὴν ὑπηρετῇ.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, κοινωνικὴ αὐτονομία καὶ συμμετοχικὴ ἐλευθερία εἶναι ἐννοιες ποὺ ὑποδηλώνουν, ταυτόχρονα, πνεῦμα ἀνοχῆς καὶ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι οἱ ἴδιοι σέβονται καὶ ἐφαρμόζουν ἐμπρακτὰ τὶς ἴδιες αὐτὲς ἀρχές. Ἀναλυόμενῃ κάτω ἀπὸ τὸ φωτισμὸ τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πλουραλιστικὴ ἰδεολογία ἀποκλείει τὸ σεκταρισμὸ τῶν ὁμάδων καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀνοχὴ ὡς θεμελιακὴ ἀρχὴ κοινωνικῆς ἠθικῆς. Εἰρηνικὴ συνύπαρξη καὶ συνεργασία, τόσο στὸν διεθνή

δσο και στὸν ἐσωτερικὸ τὸμέα, εἶναι ἡ μόνη λογικὴ συνέπεια πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση, σὲ παγκόσμια κλίμακα, τῆς προσωποκρατίας ὡς ὀργανωτικῆς βάσεως ὄλων τῶν κοινωνικῶν συστημάτων τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ λειτουργία, ὡστόσο, τοῦ ἐν λόγῳ συστήματος, προϋποθέτει, πρὸ παντὸς ἄλλου, τὴ διάδοχη καὶ ἐμπρακτὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἰδίων ἀρχῶν στοὺς κόλπους τῶν ὑπευθύνων πολιτικῶν ὀργανώσεων καὶ ἰδιαίτερα τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ τὸ θέμα τοῦ λεγομένου πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης πολυεδρικῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ διαμορφούμενο σήμερα σύστημα προστασίας τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων.

Ἡ προβαλλόμενη ἀπὸ πολλοὺς ἰδεολογία τοῦ πλουραλισμοῦ ὡς μοναδικῆς ἀντίρροπης δυνάμεως στὸν ὀλοκληρωτισμὸ δὲν ἀποτελεῖ, φυσικὰ, πανάκεια. Στὴ σύγχρονη νομικὴ καὶ πολιτικὴ συνείδηση τῶν λαῶν, ὁ πλουραλισμὸς, σὰν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα, δὲν ἔχει ἀξία παρὰ μόνον κατὰ τὸ μέτρο πού ἐκφράζει καὶ τίς πολυδιάστατες κατευθύνσεις τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν τὸ ἄτομο, στὴ σημερινὴ διαπλοκὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσῃ μὲ ὄλη τὴν πληρότητα τίς ἱκανότητες καὶ χαρίσματα πού τοῦ προσφέρει ἡ φύση παρὰ μόνον διὰ μέσου τῶν ὀμάδων στίς ὁποῖες συμμετέχει, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ, ὅτι τὰ ὀργανωμένα ὀμαδικὰ συμφέροντα μποροῦν νὰ γίνουν καὶ γίνονται συχνὰ στὴν πραγματικότητα παράγοντες ἐξουθενώσεως τῆς προσωπικότητας. Δὲν εἶναι, συνεπῶς, ἡ ὑπαρξὴ ἀπλῶς «ἐνδιαμέσων ὑποκειμένων ἐξουσιῶν» ὅπως τίς ἐφαντάσθη ὁ Montesquieu, ἐκεῖνο πού, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντίβαρο στὸν ὀλοκληρωτισμὸ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Κι' αὐτὸ ἰσχύει, ἰδιαίτερα, γιὰ τίς πολιτικὲς ὀμάδες καὶ τὰ πολιτικὰ κόμματα τὰ ὁποῖα, καὶ ὅταν ἀκόμη ἐμφανίζονται κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖο τοῦ πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ, εἶναι δυνατὸ, ὅταν παραγνωρίζεται ἡ ἀξία καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ἀποτελοῦν ἀπλᾶ μέσα γιὰ τὴν καλλίτερη ἐδραίωση καὶ ἐπιβολὴ προσωπικῶν ἢ ὀλιγαρχικῶν καθεστώτων, σὲ βάρος τῆς ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς ἐλευθερίας καὶ εὐδαιμονίας. Στὴν πολυεδρικότητα τῶν κοινωνικῶν δομῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιαιτερότητας, ἀνταποκρίνεται, φυσικὰ, τὸ αἶτημα τῆς πολλότητας τῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων. Τὸ θέμα, ὁμως, αὐτὸ δὲν ἐπιλύεται ἀπλῶς μὲ τὴν ἀντιπαράθεση μονοκομματικοῦ καὶ πολυκομματικοῦ κράτους. Διότι εἶναι δυνατὸ ἓνα πολυκομματικὸ κράτος, ὅταν εἶναι ὀργανωμένο ἐπάνω σὲ ἐδραῖες ὀλιγαρχικὲς βάσεις νὰ εἶναι, τελικὰ, ἐξίσου τυραννικὸ γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὰ δικαιώματά του ὅσο καὶ ἓνα κράτος πού στηρίζεται ἰδεολογικὰ καὶ θεσμικὰ σὲ μία καὶ μόνον κομματικὴ ὀργάνωση. Ὁ χειρισμὸς τῶν ἐκλογικῶν συστημάτων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ ἀνάλογη χρησιμοποίησι μὲσων μαζικῆς ἐνημερώσεως καὶ προπαγάνδας ἔχει φθάσει, σὲ πολλὲς χῶρες, σὲ τέτοιον βαθμὸ ἐμπειρικῆς δεξιολογίας ὥστε νὰ συναγωγίζονται μὲ ἐπιτυχία τὰ περισσότερα ἀυταρχικὰ πρότυπα. Τὸ πραγματικὸ μέτρο συγκρίσεως δὲν μπορεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ προκύψῃ παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν βαθμὸ πραγματικῆς ἐλευθερίας πού προσφέρεται, στὰ ἄτομα καὶ τίς ὀμάδες, νὰ ἐκφράζουσι δημόσια τίς

ἀπόψεις τους ἐπάνω σέ ὄλα τὰ καίρια προβλήματα τῆς πολιτικῆς κοινότητας. Ἐνας συνεπῆς πολιτικός πλουραλισμός προϋποθέτει, ἐξ ἄλλου, τὴν ὄσο τὸ δυνατό πληρέστερη διεύρυνση τῆς ἐλευθερίας συμμετοχῆς, δηλαδὴ τὸ μεγαλύτερο δυνατό, στὰ ὄρια τῶν σημερινῶν τεχνικο-οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνατοτήτων, πλησίασμα τῆς ἄμεσης, συμμετοχικῆς δημοκρατίας. Πράγμα πού περιλαμβάνει καὶ τὴν οἰκονομικὴ δημοκρατία καὶ τὴν οὐσιαστικὴ περιφερειακὴ καὶ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση καὶ αὐτοδιαχείριση. Στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν καθηκόντων καὶ αὐτῶν τῶν δυνατοτήτων, ὁ ἐκδημοκρατισμός τῶν πολιτικῶν κομμάτων σέ ὄλα τὰ στάδια τῆς ὄργανώσεως καὶ λειτουργίας τους, καθὼς καὶ ἡ δημοσιότητα καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν μέσων χρηματοδοτήσεως πού διαθέτουν, ἀποτελοῦν ἀπαραίτητες ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ὄμαλὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν σχέσεων ἐπάνω σέ βάσεις κοινωνικο-πολιτικοῦ πλουραλισμοῦ. Οἱ βάσεις καὶ οἱ μέθοδοι ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων δὲν μπορεῖ, ὄπωςδήποτε, νὰ εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν λοιπῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ὅπως ἔγραφε ἀκόμη ὁ Μαρξ, «ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ πολίτη».

Σὲ ἓνα γνήσιο πολυεδρικό σύστημα διαβιώσεως, οἱ διατάξεις τοῦ λεγομένου «κλασικοῦ καταλόγου» τῶν δικαιωμάτων — διατάξεις πού κατοχύρωναν οὐσιωδῶς τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία καὶ ἀσφάλεια ἢ τίς ἐλευθερίες συνειδήσεως, γνώμης καὶ ἐκφράσεως τοῦ στοχασμοῦ — δὲν παύουν νὰ ἐνέχουν καίρια, γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, σημασία. Εἶναι, ἀντιθέτως, ἀληθινὸ ὅτι τῶρα μόλις, ἔπειτα ἀπὸ τὴν διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν βάσεων τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας καὶ τὴν ἀναγωγή τῆς ἰδέας τῆς προσωπικότητας σὲ ἰδεολογικὸ ἔρεισμα τοῦ ὄλου συστήματος προστασίας τῶν δικαιωμάτων, ἀποκοτῶν τὴν ὄλοκληρωτικὴ τους σημασία γιὰ ὄλα τὰ ἄτομα καὶ γιὰ ὄλες τίς ὄμάδες. Ἡ ἐναρμόνιση τοῦ φιλελευθέρου πνεύματος τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν τοῦ κλασικοῦ καταλόγου καὶ τῶν κοινωνικῶν διατάξεων τῶν νεωτέρων συνταγμάτων, ἀποτελεῖ τὸ κύριο καθῆκον τῶν κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς μας.⁷ Τὸ καθῆκον αὐτὸ θὰ μπορέσει νὰ ἐκπληρωθῆ μόνο σταν ἡ ἰδέα τῆς κοινωνικῆς αὐτονομίας θὰ ἔχει ταυτιστεῖ ἐντελῶς μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς προσωποκρατίας.

---

7. Πρὸβλ. *αὐτόθι*, Μέρος Δεύτερο, ὄπου εὐρύτερη θεμελίωση τῆς ἐνότητας τῶν δικαιωμάτων..